

НЕВІДОМІ СТОРІНКИ З ЖИТТЯ ДАЛАЙ-ЛАМИ XIII: ДО ІСТОРІЇ ПЕРЕБУВАННЯ ПЕРВОСВЯЩЕНИКА В МОНГОЛІЇ

І. Отрощенко

Тибетський правитель далай-лама XIII був непересічною особистістю, палким патріотом, який суттєво вплинув на долю своєї країни. Ця стаття присвячена важкому для владики періоду добровільного вигнання в Монголії, а саме подіям, що розгорталися навколо нього впродовж 1905 р. Маються на увазі, насамперед, переговори тибетського первосвященника з російськими можновладцями стосовно його переселення на терени Забайкалля. Ця хвилююча історія досі не знаходила ґрунтовного відображення в численних дослідженнях з тибетського питання на початку ХХ ст. Частково вона висвітлюється в працях О. Попова та І. Ломакіної [Попов 1928, Ломакіна 2001]. В Архіві зовнішньої політики Російської імперії зберігся ряд документів, які свідчать, що в 1905 р. російські урядовці досить серйозно розглядали такий варіант, як переселення далай-лами до Росії.

Тимчасово перебратися до Монголії далай-лама XIII вирішив внаслідок англійської військової експедиції 1903–1904 р., беручи до уваги тісні релігійні контакти між обома країнами. Проте, говорячи про причини, що вплинули на рішення далай-лами завітати до монголів, В. Люба, російський консул в Урзі (столиці Зовнішньої Монголії), підкреслював насамперед вплив А. Доржієва і зазначав, що навряд чи інші лами з оточення владики були згодні з цим рішенням [АВПРИ, 13].

Група тибетців у складі 47 осіб прибула до Урги 14 листопада 1904 р. Зупинився тибетський первосвященик в монастирі Гандантекчінлінг, який відтоді безупинно відвідували тисячі прочан (монголів, бурятів, калмиків). Швидкий приїзд до Урги всього вишого бурятського духовенства, починаючи з бандидо-хамбо-лами Чойзон-Дорджи Іролтуєва – чоловіго бурятської церковної ієрархії, посилив і без того вже жваві чутки про перевезення далай-лами до Росії. У зв'язку з цими чутками стало помітним недоброчливе ставлення з боку монголів до російських бурятів. З огляду на це, Ч. Іролтуєву та настоятелям монастирів було запропоновано утримуватися від будь-якого кроку, що йому могли надати небажаного для росіян тлумачення [АВПРИ, 13]. За словами консула, вже тоді, наприкінці 1904 р. з'ясувалося ставлення до владики з боку буддистів – оте цілковите захоплення ним і пошана до його особистості не лише як глави буддійського світу, а як істинного лами високих моральних якостей, святого життя і глибокого проникнення у віровчення. Ч. Іролтуєв захоплено розповідав В. Любі, що він сам, бурятські лами та прочани удостоїлись особистого повчання далай-лами щодо основ віри та були вражені його вченістю, начитаністю та проникливим розумом [АВПРИ, 15].

Пекін був незадоволений вчинком тибетського правителя, який попрямував до Монголії, а не до центральних провінцій. Його звинувачували в тому, що, відмовившись укласти “незначну торговельну угоду”, він навів на країну нашестя англійців [Леонтьев 1956, 101]. На початку 1905 р. маньчжурські представники в Урзі тиснули на тибетського ієрарха, намагаючись умовити його негайно повернутися до Тибету через Сінін. Паралельно велися таємні переговори первосвященника з представниками російського консульства в Урзі. Позиція російського уряду в тибетському питанні, а саме: не припускати захоплення території Тибету і контролю над ним з боку Англії, примусити її

визнати інтереси Росії в Тибеті фактично відповідала намірам тибетського правителя. В той же час наполягання маньчжурської влади на негайному від'їзді далай-лами до Сініну, що мали місце в січні 1905 р., бачилися російській дипломатії вкрай небажаними.

Першим, мабуть, до російських дипломатів звернувся саме молодий первосвященик, якого не влаштував переїзд до Сініну. В своїй записці від 4 січня 1905 р. колишній консул в Урзі Я. Шишмарьов зазначав, що далай-лама воліє потрапити до Росії, тоді як астраханські калмики готують для нього приміщення, а забайкальські буряти мріють прийняти його в себе в Забайкаллі. Водночас він вважав, що тимчасовий переїзд тибетського первосвященика до Росії лише посилить гоніння з боку китайців, які не гребують жодними засобами та хитрощами [Ломакина 2001, 61]. Нарешті В. Люба в таємній телеграмі від 26 січня 1905 р. доповів посланнику в Пекіні, що в разі необхідності повернення до Сініну далай-лама непорушно вірить у допомогу Росії і “просить притулку” [АВПРИ, 17]. Далі дипломат підкреслював: приїзд владики в російські землі буде наслідком його самостійного рішення, але при здійсненні цього плану ухилитися від будь-якої участі чи хоча б таємного сприяння не вдасться. Тому слід завчасно розробити його маршрут і підготувати все необхідне для перевезення за сприяння Забайкальського губернатора та двох-трьох надійних бурятів. Особисто В. Люба вважав, що перебування далай-лами на російських теренах обіцяє в майбутньому стільки корисного російським інтересам, що зупинятись перед очікуваними труднощами не варто.

Відомий російський архівіст, історик зовнішньої політики Росії та міжнародних відносин О. Попов визнавав, що деякі коливання в позиції російського уряду спостерігались у другій половині січня 1905 р., коли посилювався тиск маньчжурських чиновників на далай-ламу [Попов 1928, 41]. До думки консула в Урзі приєднуються генерал М. Ліневич і намісник на Далекому Сході. Останній вважав переїзд далай-лами до Сініну “рівносильним відмові нашій від використання його послугами” і вважав “за доцільніше сприяти переселенню далай-лами в російські межі” [Попов 1928, 41]. В цей же час, в одній телеграмі (січень 1905 р.) російський посланник в Пекіні П. Лессар зазначав, що монголи не фанатичні, проте в разі переїзду цього ієрарха до Росії “від нас буде залежатиме створення нового центру буддизму й зробити його таким, щоб мати за будь-яких обставин серйозну зброю для тиску на Китай... При сприятливому стані справ на театрі війни ми б могли вжити цю зброю або в монгольському питанні, або для облаштування доли Далай-лами в Тибеті, в разі потреби” [АВПРИ, 3–4]. У записці від 29 січня 1905 р. граф М. Ігнат'єв зазначав: у своєму нинішньому становищі далай-лама мусить стати зброєю в руках Росії в її інтересах як до монголів, так і до всіх інших племен, котрі мешкають на зовнішніх теренах Китаю і додержують буддизму [Ломакина 2001, 71]. Отже, Росія намагалася використати авторитет далай-лами як інструмент впливу на Монголію, подібно до династії Цін у попередні століття.

В лютому 1905 р. далай-лама отримав з Пекіну черговий наказ про повернення до Лхаси. Від'їзд з Урги мав відбутися 7 березня, хоча сам владики просив залишити його в Урзі до осені. У таємному донесенні (від 28 лютого/13 березня 1905 р.) посланник в Пекіні передавав телеграму В. Люби про нараду далай-лами та його головних радників (за винятком А. Доржієва, який від участі в ній свідомо ухилився), що відбулася в Урзі [АВПРИ, 37]. На нараді, присвяченій пошукам шляхів вирішення тибетського питання, висловлювались пропозиції просити

допомоги Росії, Німеччини та Франції, проте до визначених рішень зібрання не прийшло. Владика взагалі не висловив своєї позиції, проте на другий день відрядив А. Доржієва до російського консульату з'ясувати: чи прийме його Росія? В. Люба вказав посланцеві, що військові труднощі Росії мало сприяють бажаному для далай-лами вирішенню тибетського питання. А. Доржієв натякнув на небажаність власного повернення до Тибету, посилаючись на несприятливе ставлення до нього більшості тибетців та маньчжурських урядовців.

За словами О. Попова, міністр закордонних справ в останніх числах лютого 1905 р. схвалював проект телеграми П. Лесара у відповідь далай-лами, де мова йшла, зокрема, про приватне сприяння по переїзду до Росії. В телеграмі також зазначалось: “якщо він прибуде в наші межі, то зустріне гостинний прийом і належну шану, і що, крім того, йому можливо обіцяти офіційну допомогу” [Попов 1928, 41]. Хоча російська дипломатія радше бажала повернення первосвященника до Лхаси, але припускала й інший варіант розвитку подій; так, у проекті таємної телеграми, що її було надіслано з Царського Села посланникові в Пекіні 3 березня 1905 р. вказувалось “...залишається лише погодитись на переїзд його у межі Росії, попередивши, що в такому разі йому буде влаштований щирий прийом і належна шана. Само собою, що сприяння переїзду має бути тільки приватне, причому на цей випадок, можливо, слід скористатися послугами Хамбо-Лами Іролтуєва (глави бурятського духовенства), який перебуває нині в Урзі, та за допомогою відданих йому бурятів міг би забезпечити сприятливе завершення справи” [АВПРИ, 33]. Посланникові наказувалося забезпечити належною інструкцією консула в Урзі, запропонувавши йому про час виїзду владика негайно попередити телеграфом військового губернатора Забайкальської області, якому намісник на Далекому Сході, зі свого боку, дасть відповідні вказівки.

Проте владика не поспішав скористатися російською гостинністю, хоча маньчжурський амбань Янь Чжи настійно вимагав від'їзду первосвященника, а місцевий буддійський ієрарх – богдо-геген намагався зробити його перебування в Урзі неможливим. Посланник у Пекіні П. Лессар у таємній телеграмі (від 13/26.03.1905 р.) зазначав, що за будь-якого випадку приїзд далай-лами в Росію міг би відбутися лише за його бажання, без будь-якого тиску з російського боку [АВПРИ, 38]. Консул в Урзі доповідав (від 23 березня 1905 р.), що тибетський ієрарх вирішив, очевидно, використати всі засоби, перш ніж удатися до крайнього, – тобто – до переїзду в Росію. Він не призначав дня виїзду (в напрямку Тибету), а лише просив амбаня довести до відома Пекіна прохання залишити його в Урзі до осені. В. Люба зазначав, що рішення молодого первосвященника пояснюється отриманою інформацією щодо російських військових невдач, внутрішніх заворушень і небажанням завдати своїм приїздом нових ускладнень Росії. Цікаво, що проти останнього речення Микола II, якому подали на розгляд телеграму, іронічно приписав: “Дивовижна делікатність з його боку” [АВПРИ, 40].

До речі, від приїжджих бурятів поширювалися чутки про виклик Ч. Іролтуєва до Чити для організації поїздки далай-лами до Росії. Через монголів ці чутки просочилися й до ургинських амбанів – маньчжурських намісників. Первосвященник просив російських дипломатів заспокоїти китайців, але від думки про поїздку до Росії не відмовлявся. Тож консул писав: “...віддаючи себе з повною довірою під захист російського імператора, Далай-лама бажав би знати, чи прийме Росія відкрито перед всіма Державами під захист від Англії та Китайців Тибет” [АВПРИ, 43]. У новій телеграмі В. Люби, зміст якої П. Лессар наводив міністрові закордонних справ В. Ламздорфу (6/19.04.1905) повідомлялося, що

тибетського ієрарха відвідав посланець маньчжурського уряду Пу Шоу, який спитав прямо, чи слухні чутки щодо підготовки владики до поїздки в Росію. На заперечливу відповідь ієрарха маньчжурський представник зазначив, що далай-лама вільний вести будь-які переговори, проте попередив, що нічим добрим це не закінчиться [АВПРИ, 47]. Натомість владика вдався до російських дипломатів по дозвіл спочатку відрядити до Росії свого уповноваженого та з'ясувати питання, якою може бути російська допомога Тибету, якщо далай-лама стане під захист Росії. Як пояснював А. Доржієв російському консулові, первосвященик прагнув довести тибетцям, що віддаючись під захист Росії, він рятує не лише себе особисто, а й Тибет [АВПРИ, 61]. З Царського Села посланникові у Пекіні підготували проект телеграми (від 7 квітня 1905 р.) такого змісту: імператорський уряд не бачить можливості взяти на себе будь-які зобов'язання щодо активного втручання у справи Тибету. Тим часом, “у разі прибуття Далай-лами до Росії, де йому буде виявлена відповідна шана, він цілком може сподіватися на всіляке сприяння наше, як у Лондоні, так і в Парижі щодо поновлення його колишніх прав” [АВПРИ, 48]. Відрядження уповноваженого водночас було вирішено ввічливо відхилити. Схоже, що саме обережна позиція Росії в тибетському питанні визначила відмову владики від рішучого розриву з Китаєм і переходу під крило іншої великої держави. Тибетський ієрарх був щиро занепокоєний долею власної країни, яку спіткало іноземне нашестя, а не лише власною безпекою та збереженням престижу. Як зазначав у липні 1905 р. він сам, головне, на його думку, зберегти країну від англійського впливу, особиста безпека була для нього на другому плані. І далай-лама ухиляється від привабливої пропозиції, – він приймає рішення повернутися до Лхаси.

Російська сторона не лише теоретично обговорювала можливість приїзду тибетського ієрарха, а й готувалася до цієї незвичайної події. Сам Ч. Іролтуєв 15 березня з Чити повідомляв, що в Гусинозерському дацані (своїй резиденції) приступить до підготовки приміщення для далай-лами та його пошту. Мовляв, добре було б відрядити для його охорони при переїзді до Гусинозерського дацану “загін козаків-ламаїтів” [Ломакина 2001, 74]. У квітні 1905 р. він же вів переговори з російськими військовими, які були зацікавлені перспективами, що вимальовувались, зокрема з військовим губернатором Забайкалля, генералом Холщевниковим. Генерал-ад'ютант М. Ліневич, командуючий військами Приамурського військового округу в таємній телеграмі від 15 квітня 1905 р. зазначав, що переселення первосвященика в російські межі створило б у Забайкаллі релігійний центр, завдяки якому “ми могли б здійснювати серйозний вплив на всю Монголію”, а тому виникає питання, чи не слід скористатися готовністю далай-лами вдатися по російську гостинність, і коли так, то слід поспішити [АВПРИ, 55]. Міністр закордонних справ 16 квітня відповів, що питання про переселення далай-лами у межі імперії обговорювався МЗС та намісником на Далекому Сході, причому з'ясувалося, що адекватнішим рішенням було б повернення його до Лхаси, хоча при цьому йому заявлено, що на випадок приїзду до Росії він зустріне почесний прийом [АВПРИ, 56]. Однак тибетський ієрарх остаточно вирішив повернутися до Тибету і призначив свій від'їзд на 4 травня. Але того ж дня В. Любі до Урги було відправлено телеграму з наказом повідомити далай-ламу, що коли він остаточно вирішив повернутися до Лхаси, то Росія почне переговори з Пекіном стосовно забезпечення йому безпечної мандрівки. В іншому випадку він цілком може розраховувати на найширшу гостинність на російських теренах [АВПРИ, 59].

Але зміст цієї телеграми не відразу став відомий первосвященнику. Серед його наближених тривали бурхливі дискусії щодо майбутніх дій та зовнішньополітичної орієнтації. План поїздки до Росії серйозно обговорювався тибетцями на їхніх нарадах і не викликав у них особливого захоплення. Як пояснював у таємній телеграмі від 16 квітня 1905 р. В. Люба, виїзд далай-лами з Тибету відбувся під безпосереднім впливом А. Доржієва проти волі більшості радників. На нарадах з приводу приїзду далай-лами до Росії чітко визначилися дві протилежні течії: особисто первосвященик вірив у допомогу Росії і в користь від поїздки; однак більшість осіб з його наближених були проти, вважаючи, що Росія за теперішніх умов реальної допомоги Тибету надати не зможе. Остання “партія” обговорювала навіть питання передачі англо-тибетського питання на розгляд європейським державам чи “Гаазькому трибуналу” (в 1899 р. була укладена Гаазька конвенція, що передбачала зокрема мирне розв’язання міжнародних суперечок). Отже, позиція оточення теж вплинула на рішення владики не шукати притулку в Росії. В Урзі А. Доржієву доводилося боротися з цією сильною партією, яка приписувала його порадам і впливу всі невдачі. А повернення до Тибету було для лхарамби доволі ризиковане. Одночасно він підтримував постійні зв’язки з Ч. Іролтуєвим, багатьма впливовими бурятами та калмиками, які мріяли оселити владу в Росії [АВПРИ, 61].

Так, навесні 1905 р. штаб Сибірського військового округу, повідомляючи про “тривожні настрої” серед населення Зовнішньої Монголії, додавав, що навіть місцеві буряти поводяться загадково та дивно. Зазначалося, що їхні зібрання у монастирів (дацанів) значно почастишали. Самі буряти пояснювали цей факт своїми святами, проте військові зазначали, що в попередні роки таких зборів та свят не спостерігалось. У доповіді Окремого корпусу жандармів Головному Штабові про підозрілу поведінку бурятів у Забайкальській області на кордоні з Монголією (від 31 березня 1905 р.) повідомлялося: буряти Агі поводяться дивно. Вони влаштовують збори в дацанах (Цугольському та Агінському), а 15 лютого в Цугольський дацан приїздив “головний монгольський лама” (?) з Урги [РГВИА, 143]. Саме в цей час серед бурятів були дуже поширені чутки та сподівання щодо переселення далай-лами до Гусиноозерського дацану.

Але повернімося до Агвана Доржієва. Відряджений первосвященником у квітні 1905 р. до Забайкалля чекати на рішення російського МЗС щодо його поїздки як уповноваженого тибетської сторони, А. Доржієв вирішив наразі не повертатися до Урги. Таке рішення поставило консулат у важке становище – без А. Доржієва стосунки з далай-ламою були дуже ускладнені тибетцями. У цих контактах енергійного ламу замінив бурятський волосний старшина Намдак Диликів. Відтоді він залишався при тибетському ієрархові до від’їзду його з Монголії. Лише 27 квітня консул доповів, що зміст телеграми від 16 квітня доведений до владики, який просив передати, що повертається з необхідності до Тибету з міцною вірою у підтримку Росії в майбутньому [АВПРИ, 68].

Проте шлях додому для молодого первосвященника розтягнувся на кілька років. Спочатку росіяни вмовили його відкласти від’їзд, поки прибуде до Урги новий російський посланник в Китаї Д. Покотилів, – і це сталося у червні 1905 р. Водночас у травні Пекін урешті-решт погодився подовжити перебування далай-лами в Урзі до його одужання (тибетський ієрарх скаржився на погане самопочуття). Потім у зв’язку з розгортанням визвольних ідей серед монгольської еліти та подіями навколо Тибету далай-лама вирішив затриматись у Монголії.

Під час свого перебування в Урзі тибетський первосвященик продовжував дуже уважно ставитися до бурят. Останні безперервним потоком рушили до Урги

вклонитися духовному владці. Наведемо уривок виписки з таємного донесення В. Люби (від 29 липня 1905 р.): “Не маючи фізичної можливості прийняти всіх, первосвященик мав обмежитися лише прийомом найбільш шляхетних і впливових осіб, проте особливою його увагою користувалися наші інородці. Таке ставлення не пройшло повз увагу натовпу і викликало жваві коментарі, навіть дало привід ламам казати, ніби в цьому Далай Лама керується розрахунком, оскільки наші буряти справді приносили щедрі дари” [АВПРИ, 169]. З іншого боку, через приїжджих забайкальських бурят тибетський ієрарх був постійно обізнаний зі станом справ в Росії, на підтримку якої покладав великі сподівання. Отже, з бурятами Забайкалля у тибетського владика, який потрапив у важке становище, були пов’язані певні надії.

Дійсно, тибетський правитель увесь час враховував варіант переселення до Росії і вважав російські гарантії доволі серйозними. Наприклад, в липні 1905 р. він передавав консулу, що як чоловік церкви не вважає себе в небезпеці, до того ж міг би знайти прихисток у Росії [АВПРИ, 134]. 2 вересня 1905 р. тибетський ієрарх разом зі своїми наближеними та супроводом покинув Ургу, вирушивши у Західну Монголію до ставки можновладного князя Ханда-Дорчжи – Ван-хуре. По його від’їзді тимчасовий управитель консульством М. Кузьминський доповідав, що владика ще не знає, куди відправиться з Ван-хуре: чи на запрошення князів поїде до Східної Монголії, чи повернеться до Тибету, чи, нарешті, шукатиме прихистку в Росії [АВПРИ, 200]. Маньчжурський амбань Янь Чжи наполягав, щоб первосвященик не затримувався у Ван-хуре, а їхав далі – до Тибету. Проте далай-лама не поспішав виконувати наполегливі поради. Припинення російсько-японської війни сповнило його надією щодо можливого “дружнього втручання” Росії у справи Тибету. Тому тривалість свого перебування у ставці Ханда-Дорчжи він ставив у залежність від тибетського питання.

Про переїзд до Росії далай-лама всерйоз замислився в жовтні 1905 р. під час чергового загострення відносин з маньчжурською владою. На думку М. Кузьминського, маньчжурські урядовці побоювалися вірогідної спроби з боку тибетського ієрарха втекти до Росії і прагнули змусити його від’їхати подалі від російських кордонів. Так, князеві Ханда-Дорчжи було повідомлено, що “за всі наслідки перебування далай-лами поблизу Росії він відповідатиме перед урядом” [АВПРИ, 208]. У жовтні 1905 р. Н. Диликов, чиновник з особливих доручень при далай-ламі, надіслав телеграму А. Доржієву до Петербурга. В телеграмі зазначалося, що останнім часом ставлення китайського уряду до далай-лами набули образливого характеру й можна очікувати застосування проти нього силових заходів. У Ван-Хуре отримали папери від ургинського амбаня, який на підставі наказу з Пекіна наполягав на негайному від’їзді далай-лами до Тибету. Останній мав перебувати під наглядом двох “благонадійних” урядовців, які мали зашкодити подальшим самовільним затримкам у дорозі. А. Доржієв терміново телеграфував Н. Диликову, що російський уряд доручив Д. Покотилу перекопати китайський уряд залишити далай-ламу в Монголії для зимівлі.

Документи з Архіву зовнішньої політики Російської імперії (фонд “Китайський стіл”) свідчать про те, наскільки серйозною вважав тибетський ієрарх цю конфліктну ситуацію, а також про готовність Росії дати прихисток вимушеному емігрантові. М. Кузьминський таємною телеграмою (від 22 жовтня 1905 р.) повідомляв: “Серйозно побоюючись за свою подальшу долю, Далай-

лама просить Консульство... повідомити Імператорському Міністерству, що він готовий до остаточного розриву з Китаєм і вступити на наші терени, якщо Російський Уряд не відмовиться виконати дану в квітні цього року обіцянку стосовно енергійного захисту тибетських інтересів та виявлення йому гостинності в Росії” [АВПРИ, 213–214]. Із Петербурга в Пекін Д. Покотилову відповіли таємною телеграмою такого змісту: “...Первосвященик може розраховувати, відповідно до зроблених йому раніше заяв, на найгостинніший прийом з боку Імператорського Уряду, якщо він визнає перехід свій у межі Росії єдино можливим виходом зі становища” [АВПРИ, 217]. Проте, на середину листопада конфлікт було залагоджено. Янь Чжи повідомив, що далай-лами дозволено зимувати у Ван-хуре.

З того часу ідеї про переселення владики до Росії жодна зі сторін не поновлювала. Росія, хоча й прагнула зміцнити свою популярність в Монголії за рахунок проросійської позиції далай-лами, проводила обережну політику стосовно Тибету. Так, російський уряд підтримував останній під час англійської агресії, проте не виступав за його відокремлення від Китаю. 18 серпня 1907 р. була підписана англо-російська “Угода, що стосується Тибету”, над яким обидві сторони визнавали китайський сюзеренітет та зобов’язувалися поважати його територіальну цілісність і не втручатись у внутрішнє управління країною. Росія та Великобританія також зобов’язувалися зв’язуватися з Тибетом лише за посередництва китайського уряду; не направляти своїх представників до Лхаси. [Белов 1997, 227–228]. Отже, новий центр буддизму на теренах Забайкалля, про який розмірковували російські дипломати і військові, так і не був створений. А далай-лама XIII в лютому 1913 р. назавжди повернувся до Лхаси й видав декларацію, яка стверджувала одноосібне право далай-лами на управління Тибетом і водночас відмовляла будь-якій іншій країні у праві контролю над тибетськими справами.

Література:

Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), фонд “Китайский стол”, опись 491, единица хранения 79.

Белов Е.А. Россия и Китай в начале XX века. Русско-китайские противоречия в 1911–1915 гг. – Москва, 1997.

Леонтьев В.П. Иностранная экспансия в Тибете в 1888-1919 гг. – Москва, 1956.

Ломакина И.И. Великий Беглец. Документальная повесть. – Москва, 2001.

Попов А. Россия и Тибет // Новый Восток. – 1928. – № 20–21.

Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 447, оп. 1, ед. хр. 76.